

Ils menüs da Giovannes Mathis

Autor(en): **Riatsch, Clà**

Objektyp: **Article**

Zeitschrift: **Annalas da la Societad Retorumantscha**

Band (Jahr): **126 (2013)**

PDF erstellt am: **13.09.2024**

Persistenter Link: <https://doi.org/10.5169/seals-358033>

Nutzungsbedingungen

Die ETH-Bibliothek ist Anbieterin der digitalisierten Zeitschriften. Sie besitzt keine Urheberrechte an den Inhalten der Zeitschriften. Die Rechte liegen in der Regel bei den Herausgebern.

Die auf der Plattform e-periodica veröffentlichten Dokumente stehen für nicht-kommerzielle Zwecke in Lehre und Forschung sowie für die private Nutzung frei zur Verfügung. Einzelne Dateien oder Ausdrucke aus diesem Angebot können zusammen mit diesen Nutzungsbedingungen und den korrekten Herkunftsbezeichnungen weitergegeben werden.

Das Veröffentlichen von Bildern in Print- und Online-Publikationen ist nur mit vorheriger Genehmigung der Rechteinhaber erlaubt. Die systematische Speicherung von Teilen des elektronischen Angebots auf anderen Servern bedarf ebenfalls des schriftlichen Einverständnisses der Rechteinhaber.

Haftungsausschluss

Alle Angaben erfolgen ohne Gewähr für Vollständigkeit oder Richtigkeit. Es wird keine Haftung übernommen für Schäden durch die Verwendung von Informationen aus diesem Online-Angebot oder durch das Fehlen von Informationen. Dies gilt auch für Inhalte Dritter, die über dieses Angebot zugänglich sind.

Il^s menüs da Giovannes Mathis

Clà Riatsch

Catalogs e cuntrasts

Il catalog, l'inventari, la glista sun frequaints pustüt in texts realistics chi provan da registrar e documentar la ricchezza e la varietà dal muond. Illa litteratura sun glistas da robas adüna eir glistas da plects, cun celebrar la ricchezza dal muond celebrescha il text litterar adüna eir la ricchezza da la lingua. La ricchezza e la varietà da robas realas ed imaginadas para infinita e glistas pon provar da render quint da quist fat cun esser caoticas e suggerir da nu pudair esser cumpletas. Glistas pon pero eir far uorden, stabilir ierarchias, far üna schelta, redüer il caos¹. Menüs sun glistas cun ün uorden, üna successiun ed ün limit. Limits ha eir nos stomi, chi'd es, sco chi sugerischa il proverbii «l'ögl plü grond co'l bögl», plü pitschen co nossas cuaidas e nossa fantasia. Quista parta da la ricchezza da spaisas disponiblas ed imaginescha la cucogna, l'opulenza schmasürada, tuot quai chi pudess esser bun e cha la fantasia es buna da mangiar. Il^s menüs da Giovannes Mathis cumbinan la glista realistica cun la glista fantastica.

Glistas sun eir ün mez magic cunter il temp, ellas fixan quai cha la memoria nun es buna da fixar. Giovannes Mathis nun es be l'etnograf chi fa glistas da robas, el es eir l'istoriker chi s'interessa pels effets dal temp, per las müdadas, el nu descriva be, el quinta. Il raquent dovra duos glistas: üna veglia ed üna nouva. Duos glistas quintan, sco cha duos fotografias quintan, – «Schlarigna dal 1900, Schlarigna dal 2000» – i dovra be ün oget identic chi nun es plü identic.

Giovannes Mathis ha vivü in ün temp considerà da blers contemporans sco il plü innovativ e svelto da l'istorgia, ün temp chi para sco striunà da la magia dal pled «progress». In quist punct paran il^s progressists dal 19avel tschientiner d'accord culs conservativs: uschè bieras, uschè sveltas ed uschè radicalas müdadas sco quellas ch'els observan i'l cuors da lur vita nun haja mai dat.

Las glistas da Giovannes Mathis sun simptomáticas per quist'idea, ellas provan da fixar quai chi nun es plü ed els fan bilantscha da müdadas. Il plü cler es quai in titels chi cumbinan inventari e cuntrast: *Da temp vegl*

¹ Per la tipologia e la semiotica da la glista cfr. Eco 2009.

e *hozindi* (1897), *Avaunt 60 ans | 60 ans zieva* (1894), *Nozzas dad hozin-di e Nozzas da noss temps!* (s.d.). Las differenzas nu sun be la basa per il raquint istoric chi s'interessa per müdadas, differenzas e cuntrasts, ellas sun eir la basa per scenas comicas. Quellas da Mathis vivan fich suvent dad ün dubel cuntrast: il vegl ed il nouv, l'indigen e l'ester. Tuots duos han dachefar cun l'istorgia da Giovannes Mathis e cun quella da l'Engiadina da seis temp, cun l'emigraziun e cul svilup rasant dal turissem, pustüt in Engiadin'Ota. A nivel da lingua vaina il cuntrast tanter il rumantsch, il tudais-ch e la babilonia da linguas europeas. Il cuntrast tanter temps, culturas e linguas es la basa la plü evidainta da l'ouvra da Giovannes Mathis, la mancanza d'ineletta e pustüt la malinletta es la basa da sia comica linguistica.

L'opulenza dal di da lavur

La cuschina e las spaisas sun fingià tras lur liom cul corp, cun la materialità dal minchadi, motivs predilets da discuors e scenas comicas. Il latin comic masdà cun dialect popular ha nom «latino macaronico» o «Küchenlatein», «macaruns», «bizokels», «salams» fan part dad ün register expressiv e dad ün tip da metafra basà sülla degradaziun comica².

Sper il menü in sen stret, il catalog structurà da la sequenza da plats servits, daja la survista libra da spaisas disponiblas. Quista s'affa bain cun il topos da la «cucogna», sia fuorma d'enumeraziun po eir esser quella caotica. Sper la festa uffiziala, il battaisem, la nozza in chasa, spordschan eir ils dis da lavur collectiva, la bacharia, l'altschiva, ün'ocasiun per cataloghisar la «cucogna», la lavur collectiva vain nempe descritta da Mathis – sco eir da seis contemporan sursilvan Giacun Hasper Muoth – sco festa o almain sco ocasiun per üna festa. In quist regard sieua Mathis il princip dal «lod dal temp vegl» ch'el metta uschigliö eir in dumonda: la cumünanza dal vegl cumün rumantsch fa eir our da la lavur üna festa.

Cumanzain cun ün pêr exaimpels dad *Ün di d'altschiva in Engiadina* (1924)³, üna descripsiun ironica dad ün di da lavur sco lavur al tavulin cun sias tschinch fasas: la cruschina, la bucheda, il gianter, la marena e la tschaina. L'interess etnografic as concentrescha süin la glista da mangiati-

² Ün bel exaimpel es la poesia *Tirada e retirada* da Dumenic Andry (2002:84). Ün pêr spiegaziuns in Riatsch 2006.

³ Cfr. Mathis 1924:272s.

vas, ma eir süllas fuormas ritualisadas da tillas offrir a las lavunzas cha no vezzain adüna be pro la maisa.

Fingià pro la cruschina inscuntraina üna gronda varietà da trats ed üna varietà linguistica da lur designaziuns:

La cruschina

[...]

Piglié tusa, bastards, micha, eir d'Chasatscha qui' craschaints,

D'paun furmoint tuot frais-ch 's fé flettas, vus Ursina 'vais noschs daints

(v.3s)

L'offerta es richa e variada e la glista muossa eir üna part dals cuntrasts manzunats: agen ed ester, per exaimpel, «paun furmoint» e «craschaints» chi nu vegnan be da «Chasatscha», dimpersè cuntengnan in sai quel alvamaint cha'ls dialects da l'Italia dal nord nomnan «crescente». Ils «craschaints» e la «tusa» sun exaimpels per la derivanza estra dal vocabulari culinaric rumantsch, intant cha'ls «bastards» sun la cunterpart dal «bizokel» i'l gö metaforic tanter uman e spaisa⁴. Uschè daja, fingià da «cruschina», eir linguisticamaing da tuotta sorts.

I sieua la marendina, ingio chi dà fingià bavrondas alcoholicas, *La bucheda*:

Gni mas mattas, «la bucheda» – quist vin chod bavé il prüm

Tiers patlaunas, co liaungias; – qui da frais-ch, quistas da füm.

Piglié tuorta, paun da Spagna, o salziz': quist cot, quel crüj.

O fé's flettas d'paun e micha, painch, latvergia, meil u süj!

Tü Chatrina, vin nu baivast, voust Jva, Parfet'amur? (v. 11ss.)

I vain insisti sülla ricchezza da l'offerta cun metter in evidenza las varianzas, la pussibilità da scheglier: pan o micha o tuorta, «meil u süj», liongias, «qui da frais-ch, quista da füm», salsizs, «quist cot, quel crüj». L'allusium a l'idiomatisssem «crü e cot»⁵ muossa la vart comica da quist lod da l'eterogen, dal multifari e cumplet. La varietà deriva eir da roba estra: il «paun da Spagna» appartegna al muond dals emigrants chi fan ils pastiziers in Italia, il «Parfait Amour» es ün licör sumgliaint a la «crème de Violettes», üna specialità da Montpellier.

⁴ «Craschaint», cfr. *DRC*, s.v. «creschaint»: «verschiedene Arten Kuchen». «Bastard» cfr. *DRC*, s.v. c) «Speisen», «[...] in der Regel werden beim Brotbacken eine Anzahl solcher Brötchen gemacht, besonders um die Neujahrszeit. Man gab noch etwas Zucker, Milch evtl. auch Eier und Weinbeeren in den Teig. Diese Brötchen galten als ein Mittelding zwischen gewöhnlichem Brot und Eierbrötchen». «Tusa»: «ein Backwerk ähnlich der fuatscha grassa» (Pallioppi s.v.). Cfr. Gordon: «la tusa, Lydia dschaiva fuatscha grassa» (2010:8).

⁵ Cfr. *DRC*, s.v. «couscher» (III).

La pitschna boccada nu ruina l'appetit pel giantar, las duonnas ston cuorrer:

Il Gianter:

Lossa cheras, gni a maisa, 'l ris bain cot sarò, chi dan!
Ais mezdi e quart, bardaschas! – Piglié chaschöl parmisan.
Co charn veidra, quista frais-cha; macaruns tiers fratemf d'vdé,
O sagé mieu tatsch in pigna, d'spüra gramma fat al he! (v. 21ss.)
[...]
Piglié rost, erdöffels, zwetschcas, per dessert ün töch «Gleichschwer»
Tiers 'na crem'alla vaniglia 'l caffè nair cuorr spert a fer. (v. 23s.)

Las lavunzas vegnan nomnadas «bardaschas» – ün pled da derivanza araba, imprastà sur il talian «bardasso»⁶ – perquai ch'ellas nu rafüdan da lavurar ed invlidan da gnir a maisa. Il pled da derivanza estra para particularmaing expressiv, ün fat general chi's muossa eir vi da l'insult e la blastemma rumantscha fixada sün italianissem (dal tip «porca la pipa»). Eir pro'l giantar vaina la ricchezza straordinaria da la schelta, ris, macaruns, mailinterra, da tuottas sorts charn, e subit davo il dessert, sco süls cuntschaints purtrets dal pajais da cucogna⁷. Interessant per dumondas dal contact linguistic es il fat cha «erdöffels» e «zwetschcas» sun impraists integrats, intant cha'l «Gleichschwer» ha amo las virgulettas chi fan finta da's s-chüisar pel pled ester.

Davo quist giantarin modest douvra natüralmaing üna marena:

La marena:

Co fé's flettas cun puina, he piglio trais dal taschin.
Sagé güsta ma fuatscha, quist zwibac cot nel fuornin.
Als craschaints, bastards e tusa, quels povrets, onur nu'ls fais,
Pür varò's 'na breva bligna, ho già d'lönch battieu las trais! (v. 29ss.)

Areguard la «puina» o «puigna» e'l «taschin» chi tilla fa, basta la spiegaziun incredibla da Pallioppi: «Im Engadin werden viele Schafalpen an Bergamasker vermietet, welche mitunter Schafe melken, die Schafmilch mit Kuh- und Ziegenmilch vermischen und daraus die berühmte puigna [...] bereiten.» (s. v.). La «puigna» es uschè famosa ch'ella nu sto o nu po gnir definida. Illa sequenza «ma fuatscha, quist zwibac» sto il lectur decider sch'el voul leger «quist zwibac» e rumper il ritem trocaic o sch'el voul preferir üna lectüra regulara e partir dad üna fuorma integrada cun l'accent sün l'ultima silba: «quist zwibàc».

⁶ Cfr. *DRC*, s. v. «bardasch».

⁷ Per il «pajais da cucogna» cfr. Camporesi 1985.

Interessant eir il rinviament a la «breva bligna». La patruna para da tscherchar uschè üna conferma da l'opulenza e generosità da sia sporta; na sainz'avair criticchè a seis giasts chi nu fan onur als «craschaints, bastards e tusa», reciclats da la «cruschina» (cfr. survart).

A la fin daja amo üna tschaina:

La tschaina:

Spert a tschaina, povras mattas! Tuot vanzets be da gianter,
Memma brevas essas propi, vais lavo parfin 'l suler!
Co rost fraid, dschambun, sardellas; co d'Bologna füss salam,
Cun övs dürs füss co salata, podais 'vair 'na breva fam!
Tü Chatrina vin nu baivast, voust giansauna, kirsch u rhum?
Cul manger sgür nu'l rovinast, almain d' que's po'l tegner bun!
(v. 37ss.)

Eir l'invid a tschaina es cumbinà cun la «saramona» cun la pretaisa, fossa, s'inclegia, chi's tratta be da «vanzets» e cun ün cumplimaint chi fa ün tschögn a la lavur, il fat apparaintamaing il plü transcurabel da quist di: «vais lavo perfin 'l suler!». Eir quia vaina roba chi po rinviar a la cultura d'emigraziun, il salam da Bologna, il kirsch e'l rhum, in concorrenza cul vinars indigen, il «giansauna». Interessant il cumplimaint a la modestia da Chatrina, cumplimaint indirect, cumbinà cun ün critica a seis hom absaint, chi para dad esser ün brontulun e chi dess almain conceder cha sia duonna nu til ruina cun manger!

La vusch da las lavunzas trattadas tuotta di sco raïnas dudina pür cur chi van a chasa. E sco cha la comica voul, vain la surpraisa a la fin: impè dal lod cha no spettessan tillas dudina a rögnar. L'unic chi laschan valair es la quantitè:

Ursetta a Stina, giand a chesa:

Da manger pü chi avuonda, que's po dir allur per sgür!
Ma nischì, il tatsch in pigna, pütöst meger, memma dür?
Mited painch e mited sundscha, la fuatscha e'ls craschaints;
Que chi do'l pü sün la gnierva, quists invids, quists cumplimaints!
E dit be co traunter nussas; propi fin, ma niaunch'ün trat
Sco chi's mangia tar tschertünas, prop'ünguotta d'delicat!
Her vains gieu tar Duonna Nina: peschs, pulasters, buochs cun vin,
Tiers latmieleh vasclinas vödass e cun mandels ün büdin!

Stina:

E nus her tar Duonn'Ursina: bifteks, bratwurst, testa d'vdé,
Gelatina bavaraissa, mez vanigli'e mez caffè! (v. 47ss.)

La quintessenza es simpla: bler, ma pac bun. Cha la critica dal *gourmet* invers la spüerta chi gess bain per ün *gourmand* vain propi da las lavunzas renda quist'ironisaziun da l'esser ingrat amo plü evidainta. Eir las «saramonas» da la patruna vegnan inelettas sco talas e nu chattan bun'accoglientscha: «Que chi do'l pü siin la gnierva, quists invids, quists cumplimaints!» Ed uschè finischa il grond menü da cucogna cun üna pitschna sintesa dal cunter-menü dal di avant, chi cumbina opulenza cun qualità e finischa cun la delicatessa chi muossa eir ella sia derivanza estra e si'integraziun in Engiadina: «e cun mandels ün büdin!»⁸. La cumulaziun dad impraists muossa pero seis effet comic eir scha'ls impraists paran integrats, sco quels dal menü da Stina: «bifteks, bratwurst, testa d'vdè». Eir quia premetta la lectiura tenor ün ritem (trocaic) regular üna grà d'integraziun plü debel, «bifteks, brätwurst», intant cha grafia e morfologia favuriseschan l'idea da fuormas plü integradas dal tip «biftèks, bratwùrst».

La ricchezza dal menü ha amo ün'otra implicaziun ironica: scha quist vain servi a las lavunzas in Engiadina, che gnarà servi a la signuria, scha fingià las lavunzas rögnan, che dovraraja per cha la signuria saja cuntainta? In quist sen nu celebrescha la poesia da Giovannes Mathis be l'opulenza da la vegli'Engiadina, ella tira eir la solita frizza in direzziun da las pretaisas smasüradas dals insaziabels.

Nouv e vegl, ester ed indigen: duos nozzas

Davo il menü da lavur passaina a duos menüs da festa, chi cumbinan ils duos cuntrast fundamentals per l'ouvra da Mathis: vegl e nouv, indigen ed ester. I's tratta dad üna scena comica cul titel *Nozzas d'hozindi e nozzas a nos temp* publichada dal 1891⁹. La scena es dialogica, duonn'Ursina es statta ad üna nozza moderna e's lamainta cun duonna Mengia. Il prüim problem es l'organisaziun sociala, il fat chi's vain piazzà:

A maisa, pel gianter, suvenz as vain piazzô,
Sper tseherts ch'ün'ls giavüschess, que di sül Pizz-Zuppô,
D'noss temps curivans spert, per ans plazer, sest bain,
Spêr quels ch'ün stò gugent, u ch'ün vulaiwa bain!

⁸ Cfr. *DRC* s. v. «budin» e'l commentar: «Entlehnt aus engl. Pudding; vorwiegend durch Vermittlung des Deutschen». «Buochs cun vin», cfr. *DRC* s. v. «boc»: «Conterser Böcke».

⁹ Mathis 1891. Quia vain cità tenor ün manuscrit autograf our dal relasch da Giovannes Mathis illa Chesa Planta a Samedan (S-chacla 2, nr. 27): Mathis s. d.

La ritualisaziun plü severa nun ha forsa dachefar cun la modernisaziun, dimpersè cun l'ambiant: la nozza «dad hoz-in-di» ha lö a l'hotel, quella «da noss temps» in chasa. Duonn'Ursina as definischa svessa sco üna chi discuorra gugent, ell'es la caricatura da la «baderlunza», duonna Mengia tilla nomna eir «bajaffa». Ed uschè as lamaint'la da l'ocasiun mancada:

Tü sest, per mè «tschantscher» ais uossa mieu dalet;
A posta haun sgür fat, u per am fer dispèt
M'haun missa spêr Sar Clô, e spêr Maschel Duri!
Sar Clô chi nun disch puct e l'oter bè «Schi! Schi!»
In fatsch'a mè Martin, brav suord e cot-a-dür,
Ed ün Signur Tudais-ch, professor crai bain sgür,

Duos müts, ün suord «cot-a-dür» ed ün professor tudais-ch, üna configura-ziun perfetta per üna scena da cumedgia populara chi douvra suords, cots a dür, crabots ed esters chi nu's inclegia per sias caricaturas da communi-caziun fallida.

L'unic chi discuorra es quel chi nu's inclegia:

Quel poi tschantschaiva brav, parfin am dschaiv' «Fräulein»
Tü sest, tscherts dis Tudais-ch dal Ot nun incleg bain,
L'prüm dschaiva saimper «Ja», ziev'al dschet: mieu Herr-Signur
Tudais-ch sè bè tschantscher culs Kramers, e'l Dottur!

Dal famus «Hochdeutsch» nun inclegia duonn'Ursina gnanca il term ch'ella tradüa cun «Tudais-ch dal Ot», ed il titel «Fräulein» tilla para, sco a Gretchen i'l *Faust* da Goethe¹⁰, massa nöbel per ella. Eir quia: la rima cun «bain» stilisescha üna pronunzcha à la rumantscha, üna «Fräulein» cun l'accent sülla seguonda silba. Üna pezza vaja cun dir «Ja», davo sto'la gnir oura cun la pomma e dir al «Herr-Signur» (ün cas special da la famosa «synonyme Doppelformel») cha seis tudais-ch basta be pels «Kramers, e'l Dottur!». Cun discuorrer cun quists tips da la *commedia dell'arte* in situaziuns chi güdan a definir il tema vaja, ma per il discuors auto-sufficiaint dad üna conversaziun nu basta seis tudais-ch. A duonna Mengia invezza ha'la dit cha seis tudais-ch dependa dal di: «tscherts dis ... nun incleg bain».

¹⁰ Areguard il «Hochdeutsch» cfr. eir il seguaint gö da plets basà süen la traducziun da «Hoch- und Breitdeutsch»: «Sto sü, fo'n commovent, stupend, fich bel discuors, / Tudais-ch, na d'quel da Gsell, tudais-ch taunt ot e led, / Cha d'bgers nun he inolet, niaunch'ün sulischem pled.» (Mathis 1891 (I)). *Faust*: «Mein schönes Fräulein, darf ich wagen / Mein Arm und Geleit Ihr anzutragen?» *Margarete*: «Bin weder Fräulein, weder schön, / Kann ungeleitet nach Hause gehn.» (*Faust* I, «Strasse»).

Davo il schnuizi dal professor tudais-ch vain quel dal menü frances, cha duonn'Ursina ha tgnü sü e legia avant (chi sa co). Avant co tilla leger tilla nomn'la amo üna «bella epitaffa» ün term chi muossa l'etimologia e la valenza ironica da nosa «patafcha» (da: «epitaphion», inscripziun sün üna fossa):

Duonn'Ursina: (ligiand)

Menü!

Potage printanier!

-

Hors-d'oeuvre

Beurre frais - Radis - Olives - Anchois!

-

Matelote à la marinière! Carpe à la Chambord!

Noix de veau aux Truffes! Chevreuil en civet!

Queue de boeuf à la Sainte Mènehould!

-

Relevés:

Hure à l'Estragon à la Godart!

Turbot à la sauce Robert

[...]

-

Nougat! Fruits crus! Compotes de fruits!

Fondants! Petit-four! Fromage glacé!

Giovannes Mathis ha fat da tuot per cumpuoner ün menü uschè exclusiv cha na be Ursina e Mengia nun til inclegian, anzi: quia nu douvra be ün *connaisseur* dal frances, quia douvra eir ün specialist da quella cuschina francesa chi nu's nomna per nöglia *haute-cuisine*. Uschè esa prevedibel che cha Mengia po avoir inolet e la dumonda es comica:

Hest tuot inolet cumêr, voust ler tü que scritin?

Per me ais que Inglais, Polak, Grec, Türech, Latin!

Il catalog da las linguas exoticas ch'ingün nun inclegia ha si'analogia illas figüras exoticas da la cumedgia populara, da la *commedia dell'arte*, ma eir da Goldoni e Molière, figüras da pseudo-esters travestits chi discuorran üna pseudo-lingua estra, basada sün pacs stereotips, sco la desinenza «-ara» da l'Armen. «Türech», «turco» es in quista tradiziun populara tuot quai chi'd es oriental, islamic e na chinais. «Valachs» e Türchs sco emblems da l'ester chattaina fingià aint il libretto da *Così fan tutte* da Mozart, ill'aria «Alla bella Despinetta», ingio cha la camariera furba es perplexa davant ils duos

spus travestits dad esters e disch: «Io non so se son Valacchi o se Turchi son costor»¹¹.

L'unic cha Ursina ha inclet dal menü es «Robert», e quia cumainza il passagi dal na-inclet a la malincletta. Quista es la basa da l'appropriaziun comica da linguas estras fundada adüna sül listess tric: il suns esters vegnan identifichats cun suns cuntschaints chi tils sumaglian, la lingua nun es plü ün fat da cultura arbitraria, ella dvainta ün fat da natüra motivada: ün sun – ün sen¹². La prova dad identificaziun vain demonstrada vi dal nom d'ün curius vin incuntschaint.

Dal tuot he bè inclet, ch'ün trat ho nom «Robert»
Mangiò ün pò d'Robert, varo eir sgür e tshert!
Pür tard haun poi servieu vin-alv d'ün nom curjus:
Chavagner? craj, Chastagner? Champacher? fich gustus,

Intant ha duonna Mengia almain inclet in che lingua cha'l menü pudess esser scrit ed uossa cumainza la traducziun basada süll'analogia da suns, perfida eir perquai cha minchatant po'la esser fidada:

Qu'ais sgür e tshert Frances, pür craja mia Ursina
Eira traunter quels tratts, eir spaisa da farina?
[...]
Quist tratt, scrit qui' «Hors-d'oeuvre» nun't hest fors'informeda?
Voul sgür dir «Ovras-d'övs», vais gieu forsa fratteda?
[...]
E «Fondants. Petit-four», fuatschas nel fuornin!
[...]
«Fromage glacé» que's so, voul dir Chaschöl-gratô!

«Hors-d'oeuvre» – «Ovras-d'övs» as basa sün la supposiziun cha quist pudess esser ün stantus manierissem frances per discuorrer da la simpla «fratteda», la «frittata» taliana, evidaintamaing cuntschainta als contemporans da Giovanni Mathis. «Fromage glacé» - «Chaschöl-gratô» as basa sün ün'incletta parziala e sün la substituziun da l'exclusiv cul quotidian, ün trat tipic da la comica populara. Sco scha quai fess amo dabsögn vain fatta la prova da la

¹¹ W. A. Mozart, *Così fan tutte* (1790), Act I, scena 3 «Alla bella Despinetta». Il libretto es da Da Ponte.

¹² Üna varianta es la traducziun chi cumbina plets inclets cun plets «analog». Cfr. il dialog tanter il curant tudais-ch e Margretta in Mathis 1891a. «*Il curant*: (sorriand): Bitte höflichst, Sie haben mich wahrscheinlich nicht verstanden; liegt wohl Pontresina dort am Waldesrand? | *Margretta*: (fich gritta): Hann heissen «Margretta», nit «Betti Höflich» und hann mein Verstand gsund sco Er, be cha'l sapcha melnüz curant! Und glieud von Pontresina onest, und nit vo pel Wald as strand!» (Mathis 1891a:7).

qualità da la traducziun da duonna Mengia. Displaschaivelmaing nu corre-
spuondan sias propostas als algords da duonn' Ursina:

Duonn' Ursina:
O glivra Mengia, di, glivr'in amur da Dieu,
Da tuot que cha tü'm dist, nun ans ais stô servieu.

Ed apaina ch'ella vain darcheu pro da quintar cumainz'la cun la seguonda
part dal cuntrast, las nozzas «da noss temp», las veglias nozzas fattas illa
chasa da la spusa:

D'noss temp la spusa daiva'l gianter, in chesa sia,
S'mangiaiva bger pü bain, con gust, chi'n ustarias,

Quist es il cumanzamaint dad ün discuors tipic da la *laudatio temporis
acti*, dal lod dal temp passà. La veglia cuschina autarca, chasana, nun es be
plü sana, ella es eir plü gustusa, sustanziusa co la rüzcha moderna servida
illas ustarias, chi zoppa lur misergia davo menüs frances. Quai chi sieua
es la varianta ladina da la cuntschainta sequenza «De sogn Placi» our dal
Gioder (1886) dal poet sursilvan Giacun Hasper Muoth chi'd es ün coetan
da Giovannes Mathis. Quia vaina ün vegliuord in ün'ustaria da Mustér chi
nun es cuntaint cul menü festiv chi vain süin maisa il di da la festa da sogn
Placi. Ils esters, pretenda'l, ruinan la veglia cuschina:

[...] ils jasters lavagan
Tut oz il di e trubestgan las bunas reglas de meisa.
Pli de vegl havev'il gianter tut in auter register.
(Muoth 1886/1997:63, v. 362ss.)

Illa varianta da duonn' Ursina:

Schi! d'nozzas ün «Gianter», eir'ün oter pêr mangias,
Mazzaivan var trais bês-chs, pels rosts, fratemf, liangias,
Cun testas d'vdè, schambuns, charn veidra, frais-cha s'impliva
Per fer ün vair «Bouillon», la chüdêra d'alschiva!

S'inclegia ch'ün elemaint comic-grotesc es eir la vicinanza da las domenas
separadas, il «bouillon» aint illa «chüdêra d'alschiva». Davo la glista da va-
rietà ed opulenza da la veglia festa vain amo, sco agiunta chi concretise-
scha, l'algord cha duonn' Ursina ha da seis agen menü da nozzas, ün algord
nostalgic chi till'es gnü adimmaint cun mangiar il menü frances:

Odint quinter, bain sgür, t'algordarast d'tuot eir tü,
E per als sgrigner-our, schi clam que «Mieu Menu»:

I sieua üna glista dad üna tala opulenza chi dovress tuot ün oter spazi per entrar in materia e commentar quista celebrazion da la veglia cuschina engiadinaisa e tilla congualar cun la celebrazion da la cuschina sursilvana i'l *Gioder* da Muoth.

La funcziun dal contrast tanter il menü frances e quel indigen es declerada, «Mieu Menu» es nomnà uschè «per als sgrigner-our». L'effet da ironic-beffard resulta dal fat cha'l term «menu» nun es amo integrà, ch'el vain amo senti sco ün citat chi s'appropriescha in maniera ironica dad ün pled ester¹³. La differenza tanter ils duos menüs es simpla: Il menü chasan es eir el plain plets plain roba da provgnentscha estra, ma dvantada uschè cuntschainta ch'ella passa per aigna. Da la festa chasana nu vezzaina be il menü chi annunzcha ils singuls trats, no nu vezzain be il teater, no vezzain davo las culissas, no vezzain in cuschina:

Trais testas d'vdè, chi poms in buocha vaivan parfin!
Schireschas, Schnizzras, poms, cun spezchas, zücher, vin!
[...]
Ils quarts davous, dal vdè, rustieus sco l'or in fuorn
Tiers Zwezschguas sco mieu puogn, e ardöflins intuorn!

S'inclegia – eir quist es ün motiv cha no chattain eir pro Muoth¹⁴ – ch'eir il vin es net e s-chet e genuin e na quel «pastrüglià» dal usters:

Vin vegl, ün grand butschin, Vueliner, sainz'masdügls,
Sco faun uoss' bgers ustêrs, cun drogas bels pastrügls.

La quintessenza da «mieu menu» resüma sia perfecziun chi superescha da-fatta la differenza tanter *gourmand* e *gourmet*: «Daltuot avuond'e bun», la festa perfetta. Ella finischa cun ün bal, cun sots radschunaivels, dezaints, na schlaschats sco hozindi, eir quist ün tema chi's chatta eir pro Muoth¹⁵:

Valzers sotaivans bê, bain rêr ün Hopperli,
Na sots trids, infernels, sco sotan hoz-in-di!

¹³ La prüma jada nun es duonn'Ursina gnanca sgüra da citar il term inandret: «Ün scrit 'vaiv' eir minchün, cha claman craj «Menu» / Vögl güst at ler il mieu, d'quel rir stust sgür eir tü!» (Mathis 1891 (II)).

¹⁴ «Il vin de Valtrin'ei cuntschaus e castraus; / Perfin il vinars ei lavaus e cresmaus. (Muoth 1908/1997:228, v. 19s.).

¹⁵ «Sunter lur manigiar dev ei lu autras saltunzas, / Che savevan saltar scoiauda il walzer e hopser. / «Ussa», scheva il tat, «han ei cun quellas mazur[c]as, / Polcas, schotisch ed auter, che mo lapadira capescha.» (Muoth 1872 / 1997:18, v. 193ss.).

E lura vain üna caricatura da la critica dal temp modern, ün'insult da las «schlaschedas creatüras» chi van a bal «cu'ls bratschs e las arains nüdas»:

Cha d'Tschel nun erouda fö, sur nus l'ira divina,
Digia's po dir minch'ann, vain tiers uoss' la zoppina!

Ün elemaint da l'ironia da quista tirada es sia lunghezza. Ell'es uschè lunga cha duonna Mengia invlida il temp e riva bler massa tard a chasa.

Facit

La caricatura ironica dal «lod dal temp vegl» es ün indiz per la profunda ambivalenza tipica dal discuors comic da Giovannes Mathis. Seis texts celebreschan la cumünanza, las tradiziuns, las festas, la cuschina dal temp vegl cun paschiun etnografica e cun üna simpatia chi'd es eir nostalgica. Da tschella vart es Giovannes Mathis eir l'emigrant chi cugnuscha oters muonds, otras culturas e tradiziuns e chi's renda quint cha'l progress nun es per nöglia be negativ e cha'l lod unilateral dal temp vegl es ridicul. Quista conscienzcha til permetta da giovar culs contrasts tanter vegl e nouv, ester ed indigen, e da tils dovrar per seis texts genuinamaing comics.

Litteratura

1. Litteratura primara

ANDRY, D.

2002 *Roba da tschel muond*, Savognin, Artori

GORDON, A.

2010 *Lydia Huder Rosina, 1931-2010* (necrolog), in: *Engadiner Post*, mardi 06-04-2010:8.

MATHIS, G.

1891 *Nozzas d'hozindi e nozzas a nos temp*, in: *Fögl d'Engiadina* XXXIV Anneda, No. 40, Samda, 3 October 1891:3, No. 41, Samda 10 October 1891:3s., No. 42, Samda 17 October 1891:3s.

s. d. *Nozzas dad hoz-in-di e Nozzas da noss temps!*, autograf sainza data, relasch G.M., s-chacla 2, nr. 27

1891a *Margretta ed ün Curant*, in: *Fögl d'Engiadina*, XXXIV Anneda, n. 34, Samda, 22 Avuost 1891:7s.

1924 *Algords insembel ad otras prosas e rimas da Giovannes Mathis (1824-1912)*, P. Lansel (ed.), UdG, LR, s.l.

MUOTH, G. H.

1872 *Las spatlunzas*, in: *Poesias I*, ed. da I. Camartin e L. Tuor, Cuera, Octopus, 1997:13-18

1886 *Gioder*, ibid. 53-67

1908 *Ina sbarrada din vegl conducteur*, ibid. 228s.

2. *Litteratura secundara*

CAMPORESI, P.

1985² *Il paese della fame*, Bologna, Mulino

Eco, U.

2009 *Vertigine della lista*, Milano, Bompiani

RIATSCH, C.

2006 *Salams, bizoccal, macaruns*, in: *Piz*, nr. 31, 2006:15-18

